

74
Щ61

Д. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

рх-1

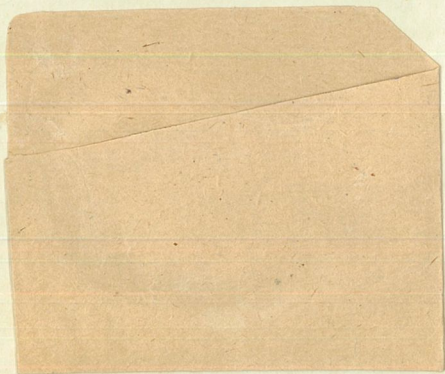
УКРАЇНСЬКИЙ КИЛИМ

(ПОПЕРЕДНІ СТУДІЇ)

НІБУ
130

КИЇВ—1927

НИБУ

НИБУ

НИБУ

Д. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

745
Щ61
74
Щ61

УКРАЇНСЬКИЙ КИЛИМ

(ПОПЕРЕДНІ СТУДІЇ)

212836

НІБУ

130

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

ЗВЕРНО 1961 р.

Жовтень 1927

КИЇВ—1927

Відбиток зі Збірника, «Український Музей» в. I, видання Укрнауки У.С.Р.Р.

Київськ. Окрліт № 207.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 1405—250.

I.

Звістки про килими на Україні.

Український килим звернув на себе увагу дослідників мистецтва ще в другій половині XIX ст.¹⁾ Систематичне його збирання музеями почалося пізніше, власне, на початку XX ст. і лише виставки українських килимів, що одна по одній відбулись протягом 1924—25 р.р. по музеях Харкова, Києва й Ленінграда наочно показали, оскільки килим є цікавою галуззю українського мистецтва. З'ясувалась надзвичайна різноманітність типів українських килимів, багатство й своєрідність їхньої орнаментики, оригінальне перетворення східних і західних тем коврової орнаментики на місцевому українському ґрунті. З'ясувалось також, що наукова розробка орнаментики українських килимів остільки запізнилась порівнюючи з самим збиранням матеріалу, що експонування килимів по музеях неможливо провести так, щоб воно дало більш-менш повну картину еволюції українського килима.

Самий процес музейного збирання килимів не завжди був систематичним і не завжди проводився за широким науковим планом. Великі прогалини в підборі простіших типів килимів, можливо з художнього боку менш цікавих, але дуже цінних, як матеріал етнологічний, та нерів-

Розвідка Д. М. Щербаківського «Датовані килими Всеукр. Історичного Музею ім. Т. Шевченка» замовлена небіжчикowi Всеукраїнським Музейним Городком, ще на весні 1923 року, для збірника «Український Музей» ч. I. Гадалося бо цим нарисом відкрити серію розвідок і статей, що висвітлювали б початки її етапи розвитку української народної тканни й шитва—цих важливих документів різноманітності українських культурних приймань та височини досягнень народної артистичної та технічної умілости. На превеликий жаль, праця, ілюстративний матеріал якої до друку здав сам небіжчик, залишилася на письмовому столі Д. М. не скінченою, в чорнових нарисах... З властивою йому пильністю до останньої хвилини свого життя опрацював Д. М. вузьку тему «Датовані килими Вс. Іст. Муз.», опрацювавши її коштовними екскурсами що до історії укр. килима, інтерпретації назв. Редакція Збірника, беручи до уваги коштовність розвідки, навіть в незакінченому вигляді містить її повністю, дозволивши собі лише змінити загальний заголовок статті на «Український Килим» (попередні студії), розбити її на розділи, заховавши лише для останнього розділу, третього, назву: «Датовані килими Всеукр. Істор. Музею», оскільки остання назва занадто вузька для ґрунтовної розвідки небіжчика.

Ред.

номірність у підборі матеріялу різних місцевостей України — не давали можливості опанувати колосальний матеріял, зібраний по музеях, хоча-б остільки, щоб укласти його в певну схему, визначити топографічні відміни килимового орнаменту, знайти характерні риси головних типів килимів кожної місцевості й, що особливо потрібно, знайти хоча головні етапи загального еволюційного процесу орнаментики розвитку килимового виробництва.

Тільки після такої роботи фактично можливо намітити шлях дальших планомирих дослідів і розшуків матеріялу, можливо з'ясувати ті прогалини, що їх треба заповнити, ті ланки, що їх бракує.

Накреслити еволюційну схему розвитку українського килима, зазначаючи певні хронологічні рамки, зараз трудно. У всякому разі, це потребує цілої низки підготовчих публікацій та розвідок. Одною з таких публікацій мають бути знімки датованих килимів Всеукраїнського Історичного Музею.

Здавалося-б, що датовані килими мусили бути коли не вихідними, то всеж провідними фактами, як-що ми хочемо точно закріпити ті або інші типи орнаментів за певною добою. Треба все-ж зазначити, що датованих килимів залишилось дуже мало; лише починаючи з другої половини XVIII ст. маємо килими, які можуть бути корисними для орієнтування в пізніших типах орнаменту, що вирости на ґрунті пізніх західньо-європейських стилів.

Що до датованих килимів раніших часів, то залишається тільки стилістична аналіза самих оригіналів та літературні дані, які, як побачимо далі, хоча й досить давні, але занадто бідні й скупі, щоб на їхній підставі будувати якусь докладну схему еволюції килимової орнаментики.

По наших старих літописах є чимало вказівок на існування на Україні коврів вже за князівської доби. Найстарша звістка належить до 997-го року, під яким літопис, оповідаючи про епізод убивства деревлянського князя Олега в Овручі, каже, що коли знайшли його тіло, то «положиша и на коврѣ»²⁾. Цікаво, що не тільки в цьому епізоді, але й у інших літописних згадках «ковер» фігурує переважно тоді, коли справа йде про перенесення тіла пораненого або мертвого князя. Так, наприклад, р. 1015 в ковер завинули тіло Володимира Святого, коли хотіли його заховати³⁾, а після осліплення князя Василька слугами князя Давида Ігоревича 1097 р. в Звенигороді, біля Київ'а, вони «вземше и на коврѣ, изложиша и на кола, яко мертва, и повезоша и Володимерю»⁴⁾. Коли бояри забили Андрія Боголюбського, то Кузьмище киянин просив ключника Андрійового: «Амбале вороже! сверзи коверъ ли чтоли, что постлати или чимъ прикрыти господина моего»⁵⁾. Із слів останнього видно, що для нього ковер не є щось дуже рідке, або дуже цінне, а звичайна життєва річ, правда, князівського вжитку, яку на його думку для даної потреби найзручніше й найлегше було використати. На з'їзді князів у Вітачеві 1100 р., Володимир Мономах казав до Давида Ігоревича: «да се еси пришедь и сѣдиши съ своею братьєю на единомъ коврѣ»⁶⁾.

Як бачимо, ці літописні тексти жодних вказівок ні на орнамент, ні на

Килим 1782 р. № 23685. Из збірки Всеукр. Істор.
Музею в Київі.

Tapis (kylim) 1782, № 23685. Collection du Musée
Historique Ukrainien à Kyiv

НИБУ

техніку коврів не дають. Всеж на їхній підставі можливо зробити де-які висновки: по-перше, коври були речами звичайними в князівському вжитку; по-друге,—їх вживано, мабуть, переважно для постилання на долівці; по-третє, саме головне, цей спосіб вживати коврів, а особливо та картинка на Вітачовському з'їзді, коли всі князі, зібравшись (можливо в полі під наметом), сиділи вкупі на одному коврі,—дають право сказати, що ми маємо перед собою типові східні звичаї, східню маніру. Пробуючи уявити, якими саме були коври цієї доби, мусимо визнати, що вони мали скоріше східній, ніж західній характер; що-ж до художніх впливів на місцеve виробництво, коли воно було в цю добу, то, очевидно, це були впливи східні.

Печеніги, тюрки, половці, берендії, чорні клобуки — досить кочових народів блукало та навіть тоді осіло по степах України — народів, що кохались в отарах овець і мали багато шерсти для виробів; саме від них можна було позичати цього року тканини, але це не виключає можливості приходу коврів здалека. Різні джерела говорять про вивіз на Україні паволок та інших дорогих тканин із Візантії, шовкових матерій із Сходу⁷). Цілком можливо, що серед цих коврів, про які так часто згадує літопис, були вивезені з Візантії й Сходу.

Ілюстративний матеріал цієї доби й пізнішої (XIV—XV ст.) нічого не дає для з'ясування нашого питання. Старі ілюмінатори рукописних книжок, що виображали на мініятюрах де-які з вище згаданих нами епізодів, не робили спроби передати орнамент коврів. Наприклад, на мініятурі «Стопалкъ потаи смерть ѿца своего» — князя Володимира намальовано загорненим не в ковер, як було фактично, а в білий саван⁸).

Можливо, що на де-яких фресках Кирилівської церкви, як думають декотрі дослідники, ми маємо виображення коврів:⁹) на фресці в дяконнику, під ногами в єпископів, а також під ногами імператора на фресці «Святой Кюрьль оучить царя». Кирилівську церкву розписували місцеві київські майстри. На останній фресці, можливо, виображено фундатора церкви, Святополка Ольговича або Святослава; у всякому разі, візантійського імператора тут виображено в бармах і одежі київського князя. Художник міг передати місцевий елемент і в коврах (звичайно, коли під ногами князя намальовано коври, а не мозаїчну підлогу). Тоді ми мали-б найстародавніше виображення коврів, що їх вживали при дворі українських князів XII ст. в Києві. На жаль, ці фрески зараз у такому стані, що годі сказати щось певне про орнаменти виображенні на них коврів.

Відомостей про коври на Україні в XIII—XIV ст. не пощастило знайти, але для XV ст. маємо певні вказівки, принаймні, на широкий підвіз східних коврів на Україну. За словами Зіморовича р. 1474 у Львові платили за азійський «коврець» по золотому за лікоть. 1480 року вірмен Лукаш проводить через Львівське мито між иншим і два коврі¹⁰). Східній ковер був у XV ст. на Україні товаром звичайним; про це свідчить той факт, що на нього була певна стала ціна. Для XVI ст. маємо значно більше даних про коври на Україні.

Східній ковер, який грав велику ролю в хатній обстановці західньої

Європи, йшов широким потоком через Україну на захід і підчас цього транзиту певна кількість коврів залишалась на Україні. В описах українських замків 1552 року Черкаського, Каневського, зазначено, що замковому старості йшло «отъ корована, кгда з орды йдетъ . . . старостѣ камка александрійская на золоте, литра шолку, коверь, тижъ мы . . .»¹¹⁾ Про арроси нічого немає.

Звістка про коври, як і взагалі відомості про побутові речі, здибаються лише спорадично по різних документах економічно-правничого характеру: в описах майна, заповітах, скаргах на грабунки, судових актах то-що.

Князь Федір Сангушко, що володів маєтками в Західній Волині, в тестаменті 1547 року записує жінці, між иншим, «коверці»¹²⁾. У Марії Голштанської було 1578 року два «коберці».¹³⁾ У волинського пана Войтека Лешневського 1592 року пограбовано «коберьцов три, которые коштowali двадцать золотихъ и семь полскихъ»¹⁴⁾.

Оскільки в XVI ст. кохались у коврах на Україні видно вже з того, що, наприклад, у архимандрита жидичинського монастиря на Волині Гедедона Балабана року 1597 було «коберьцовъ осмь чирвонихъ а чтыри билыхъ, за которые дано пугтораста золотых полскихъ». ¹⁵⁾ У Марії Ліневської пограбовано року 1600 «коберец который коштвал золотых осм полскихъ». ¹⁶⁾ Місцевого чи закордонного походження були ці коври, джерела не говорять, але єсть цілком певні вказівки й на місцеве виробництво в цю добу. Власне для Волині ми маємо й найстарші звістки про виробництво коврів: У Марії Голштанської був 1588 року «Юрко коверникъ, невольник. Федір коверник, невольник, которого де мнѣ пані Николаѣва Волчговая приказала»¹⁷⁾.

Про всі коври сказано, що вони «сѣ разными цвѣтами» — два по блакитному полю, два по білому, один по жовтому й п'ять по чорному.

Але в пізніших описах початку XIX ст. (напр. Опис с. Ковроз, Золотон. повіту, Троїцької Церкви 1827 р.) видно вже плутанину, замість заголовка «коври й килими» пишуть «коври».

Цікаво, що ковер «пристриганий», у Лаврському описові 1778 року має додаток — «сѣ разными цвѣтами», тоді як «килим обосторонній», так само як і «коверь обостороннй» зазначені «зъ добрыми красками» (ст. 500. Опис Лаврськ. 1778). Також є різниця між коврами й килимами що до орнаменту і в описові Яготинської церкви 1827 року. Під загальним заголовком «коври й килими» (ст. 49) описано 10 коврів і 2 килими, при чім у всіх 10 коврах зазначено поле: в 2 — блакитне, в 1 — жовте, в 2 — біле і в 5 — чорне. Обидва ж килими записані цілком однаково: «килимъ полосной разнихъ цвѣтовъ». Ясно, що під словом «цвѣтовъ» тут треба розуміти не квітку, а колір.

Така-ж сама різниця в орнаменті коврів і килимів у описові Київсько-Мезигірського монастиря 1777 р. Тут описано 17 коврів і 8 килимів. Серед 17 коврів лише на одному зазначені «полосы разноцвѣтныи» «по красной землі» — себ-то на одному загальному тлі, — решта коврів орнаментовані травами або квітами: «коверь жолгый с разными травами»,

Деталь Килима 1782 року. № 23685. Из збірника Всеукр. Істор. Музею в Київі.
Un detail du tapis 1782. № 23685. Collection du Musée Historique Ukrainien à Kyïv.

«ковер узенький разнотравчатой», «ковер посредѣ бѣлый краями с разными цвѣтами и травами», «ковередѣ разнотравчатый», «коверь по красной земли разных цвѣтовъ травы» і т. ин. Тут особливо цікавий «ковер узенький разнотравчатой». Формою та розміром він належить до типу килимів, але орнаментом — до коврів. Орнамент килимів або зовсім не описано, або описано скупише, але всеж як раз з характерною ознакою — смугами: «килимъ бумажный полосатый ветхій», «килимъ бумажный полосатый». Два останні килими з орнаментом, зазначені туманніше: «килимъ суконный красный ветхій», «килимъ суконный разноцвѣтный ветхій».

Але не завжди описи витримують термінологію; в описові 1769 р. Преображенської церкви с. Ячникова на Переяславщині в заголовку стоять «коври и килими разными майстерствами дѣланіе», але далі перераховані тільки самі килими; з них шість мають характерні ознаки килима: «килимъ пасистый разными цвѣтами простотѣканый», «килимъ полосатый въ перекъ по немъ кресты большіе разною цвѣту простой работы», але два з них з ознаками фактично ковра: «килимъ черной, съ каймою разныхъ цвѣтовъ, по немъ цвѣтки разнаго цвѣту...»

Що до розмірів, то килими побільше вузкі й довші ніж коври. В описові Межигірського монастиря 1777 р., який ми вважаємо за особливо цінний для даного питання, в 17 коврах відношення довжини до широти вагається між 1,1 й 2,3; лише в одному випадку ми бачимо 4. Пересічно маємо для цієї групи коврів 1,5.

Що до килимів в тім же монастирі, то коефіцієнт у них між 1,3 й 7,5; пересічно мають 3,8.

Загальна картина коефіцієнту для коврів: 1,1 — 1,3 — 1,3 — 1,3 — 1,4 — 1,4 — 1,4 — 1,5 — 1,6 — 1,6 — 1,7 — 1,8 — 1,8 — 2 — 2,2 — 2,3 — 4; для килимів: 1,3 — 1,5 — 2,3 — 3,2 — 3,3 — 3,6 — 4,7 — 7,5 — 7,5.

В описові Яготинської церкви різниця не така велика й кількість килимів занадто мала, щоб робити певні висновки. Все-ж коефіцієнт пересічно для коврів маємо 1,7, для килимів — 2.

Перше ніж підвести підсумки, ще раз зазначимо, що говорячи про розподіл на коври й килими за орнаментом, ми користувалися з матеріялу який мали під руками й який зв'язаний з Лівобережжям, або близькими до нього місцевостями, тому й висновок цей придатний лише для Лівобережжя.

Килимом звали на Україні тип безворсного двобічного ковра, який відповідає східним килимам і палосам. Орнамент цієї групи тканин був у смужку з орнаментом геометричним, частіше вузький і довгий.

Ковер — термін найстаріший і за раніших часів загальніший; ним зазначали тканини різної техніки: ворсові — стрижені, безворсні, двобічні, апліковані, шовкові, проткані золотом і т. ин.

Що до орнаменту, то на Лівобережжі килимами звали переважно невеликі вузькі килими простої роботи в смужку з геометричним орнаментом.

II.

Ковер, Килим і Коц.

Коли не рахувати менш значних груп килимових тканин (налавники, полотарі, попередниці, безсаги то-що), а взяти лише ті, що їх вживають на встилання підлоги, стін, покривання лав, столів, то на Україні існують три головних назви для килимових тканин: ковер, килим і коц.

Найстаріша з цих назв—ковер—це термін, який вживається в літопису, починаючи з X ст., фактично панує й зараз і служить для зазначення взагалі коврових тканин. Який саме тип тканин зазначався раніш—невідомо.

Килим—пізніша назва, що має початок у XII ст. й уперше здибається, здається, тільки в куманському словнику. Килимом у Персії, Турції, туркменів звуть двобічну рівну, безворсну тканину.

Термін «коц» на Україні зустрічаємо на початку XVII ст.

Значно трудніше зараз определити, що саме розуміли під кожною назвою.

Коври князівської доби все-ж збуджують складні асоціації.

Різниця між ковром, килимом та коцем могла полягати в техніці, орнаментичі, розмірі й призначенні; але треба зазначити, що писані джерела про килими в такому стані, що трудно по них точно з'ясувати всі ці питання. З одного боку найстаріші звістки занадто лаконічні й не дають жодних вказівок що до орнаменту й техніки коврових тканин; з другого боку, пізніші дані—церковні описи, плутають терміни і «коврами» називають не тільки коври, але й килими, й, навпаки, «килимами» називають коври, рідко говорячи, про які власне чужоземні чи українські килими йде мова. Що правда,—це симптоматично. Коли термінологія плутана, то це свідчить, що й фактична різниця між ними меншає, можливо тому, що орнамент ковра переходить на килим.

Подивившись на коврову промисловість зараз, чи, принаймні, наприкінці XIX й на початку XX ст., побачимо панування майже виключно техніки килима (безворсної й двобічної); коврів ворсових майже не роблять. Килимова техніка, в своїх простіших формах рахункова, була очевидно в XVII—XVIII ст. збагачена впливом гобеленової техніки—вільної нитки. Взввши від гобелена позитивну сторону, український килим, на щастя не

Килим 1801 року № 5431. Із спілки Бескуп. Істор. Музею в Криві.
Tapis (kylym) 1801. № 5431. Collection du Musée Historique Ucrainien à Kyiv.

НИБУ

взяв тої високої технічної досконалости, яка вимагала колосальної витрати часу й праці. Вона тягла ковер до картини. Тому ці українські півгобелени, приступні своєю простотою й швидкістю техніки широким колам майстрів, мали перед собою широкі можливості, яких був позбавлений рахунковий килим і не мав ворсовий ковер, все-ж складніший технічно.

Правда, де ніби заперечують коци — коври ворсові, що їх у великій кількості робили саме по містах — у Харкові, Києві. Може архівні дані з'ясують чому саме й коли саме робили не коверниці, а коцарниці.

Почнемо з ковра й килима, залишивши коц на кінець.

Ми вже говорили вище, що ні про техніку, ні про орнамент коврів князівської доби даних не залишилось. Можна тільки говорити про те, що вони могли мати східній характер та що їх вживали, переважно, для застигання підлоги.

За пізніших часів, коли починаємо зустрічати терміни «ковер» і «килим» — бачимо, що вони відрізняються й кожному термінові відповідає окремий зміст. В описах Львівського Братства 1637 року ясно відрізняють «Kobiercie» від «Kilimiv».

По церковних описах, наприклад, у заголовках, бачимо часто обидва терміни. Наприклад, в описові Лаврському 1739 року, на стор. 89—заголовок «ковры и килимы». В описові 1760 року Михайлівської церкви с. Ерковедь, Переяслав. пов. на листі 25—заголовок: «ковры и килимы различными майстерствами сдѣланіе». Подібний-же заголовок і в описові 1769 р. с. Ячнікова, Переяслав. пов. й т. и.

Не тільки в заголовках, але й у самих описах коври й килими перераховані окремо. Наприклад, у церковнім описові Братського монастиря 1763 року читаємо: «ковровъ добрыхъ десять старыхъ и ветхихъ три, килимовъ въ трапезѣ къ стѣнамъ прибитымъ два, а въ... (Петровъ, Акты и док. Акад. отд. II, 1721—95, т. III, ст. 148).

Опис майна Самойловичів 1682 року не тільки точно відрізняє коври від килимів, але й вносить відповідні поправки термінів. Читаємо, наприклад: «2 килима; а въ прежнихъ переписаныхъ книгахъ написаны коврами» (стор. 1138).

Що до техніки, то слово «ковер» вживається не тільки для ворсових, але й для безворсних тканин, тоді як «килим» — лише для безворсних, принаймні, ні разу не доводилося бачити запису «пристриганный».

В описові 1778 року Лаврської ризниці, наприклад, зазначено «ковровъ большыхъ бѣлыхъ пристриганныхъ съ разными цвѣтами—три», «ковровъ обостороннихъ разныхъ з добримы красками—сѣмь». Далі-ж схарактеризовано килим: «килимъ жолтой обосторонной з разными добримы красками одинъ» (ст. 500) В описові 1767 р. Лаврської ризниці читаємо: Ковровъ бумажныхъ и с золотцемъ три. ковровъ обостороннихъ новыхъ с добримы красками три. ковровъ накладныхъ два. ковровъ пристриганныхъ болшихъ среднихъ и малыхъ . . тридцать четири. килимовъ разныхъ . . . двадцать два».

Як бачимо, коври тут розбиті на чотири групи, технічно різних: «пристригані», «обосторонні», «накладні» й «бумажні з золотцем». Останні в описові 1778 р. названі «килимами».

В описові 1748 року посагу доньки Іваницького сотника Павла Митецького зазначено «коверець еденъ пристриганій», «коверець другій гладкій».

Серед коврів Межигірського монастиря здибаємо «коверьъ шолковый ветхій и травъ мало по ветхости знать, в длину два аршина и три четвертки, вширь одинъ аршин и три четвертки». (Книга Описная Межигорья, 1777 л. 186 об.).

Цей же опис знає килими «бумажны полосаты» і «суконні».

Як на зразок різниці в орнаменті ковра и килима можна показати на опис ковра й килима, подарованих Головатим до походної церкви війська Чорноморського. Вони описані так: «коверьъ шерстяной малороссійской работы на жолтомъ полѣ с цвѣтами и килимець полосатый шерстяной, дарованные Господиномъ войсковымъ Судьею Головатымъ» (Опись приобретённых въ войсковую Чорноморскую Свято-Троицкую походную церковь... с прошлого 1790 г... разнымъ вещамъ... утваремъ церковнымъ... учинена дня 5 1793 года).

Тр. XII Арх. С. в Харьковѣ 1902 г., т. III, ст. 85.

Для орнамента ковра тут, як характерні ознаки—квіти, на однакім загальнім полі, а для килима—смуги.

Отже ясно, що різниця в назвах була, але потім стерлась і священник чи ризничий, які робили опис, могли й не звернути на неї уваги.

В описах майна де-яких церков особливо чітко видно різницю між коврами и килимами. Наприклад, в описові з Пісчаного, Золотоноського повіту, 1827 року, описані коври й килими під рубрикою «коври», але схарактеризовані різно: 1) «коверьъ по черному полю съ разными цвѣтами тканый» $4,5 \times 2,5$ арш. 2) «коверьъ тожь по черному полю съ разными цвѣтами тканый» $3 \times 2,5$ арш. 3) «килимъ тканый разноцвѣтными полосами» $5,5 \times 2$ арш. 4) «килимъ тканый разноцвѣтными полосами» $3,5 \times 1,5$ арш. 5) «килимъ тканый разноцвѣтными полосами» 4×1 арш. 6) «килимъ тканый разноцвѣтными полосами» $3 \times 1,5$ арш. 7) «килимъ тканый разноцвѣтными полосами» $3 \times 1,5$ арш., і лише останній килим (запис зроблено пізніше) має такі-ж ознаки, як ковер: 8) «килимъ по бѣлому полю съ разными цвѣтами», $3,5 \times 2$ арш.

Тут для коврів характерні квіти, а для килимів «разноцвѣтныя полосы», а також і розмір: в коврах від 1,2 до 1,8; для килимів від 2 до 4 (2,2; 2,33; 2,75; 4)... «книга данная... золотонощ. повѣта мѣстечка Пѣщаной въ Троицкую церковь... для вписывания... всего церковного имущества... декабря 31 дня 1827 года. (Муз. рукопис, № 158, лист 23 і звор.).

Той же характер має і визначення коврів та килимів у описові Троицької церкви м. Яготина, Пирятинського повіту 1828 року, де під заголовком «коври и килими» описано 10 коврів і 2 килими. Обидва килими описані цілком однаково: «килимъ полосный разныхъ цвѣтовъ въ длину три аршина въ ширину одинъ аршинъ двѣ четверти».

1. Килим 1803 року. Із збірки Всеукр. Істор. Музею ім. Т. Шевченка в Києві.
Tapis (kylım) 1803. Collection du Musée Historique Ucrainien à Kyïv.

2. Шматок килима 1806 р. № 20984. Із збірки Всеукр. Істор. Музею ім. Т. Шевченка в Києві.
Un morceau du tapis (kylım) 1806. № 20984. Collection du Musée Historique Ucrainien à Kyïv.

(Опись церкви Святотроицкой Полтавской губернии и епархии повѣта пирятинскаго въ мѣстечкѣ Яготинъ... 1828 года, лист 49 зв.). Маємо й найстарші звітки про виробництво коврів: у Марії Голитанської був 1588 року «Юрко коверникъ, невольникъ... Федір коверник, невольник, которого де мні пані Миколаєва Волчкова приказала»¹⁷).

XVII ст. повне відомостей про коври на Україні, переважно східні. Акад. М. Грушевський дає перелік різних турецьких коврів, що їх одержували з Турції великі Львівські купці й переправляли далі до Торуня й Гданську¹⁸). Опис майна князя Януша Острозького в Дубні р. 1618 доводить докладно, що численні коври його були майже всі східні: три «коверці» золотом ткані, 15 шовкових більших, 38 менших, коврів «аджамських» 80, лямпартових 13 і т. ин.¹⁹). Особливо цікаву картину багатства й різноманітності східних килимів, що були в ужитку на Україні, дають описи майна Львівського братства 1620—37 р.р. Єпископ Володимирський Іоанн Мороховський 1631 р. в заповіті, між иншим, залишає: «коберцовъ аджамскихъ с перскими всехъ дванадцать: перскихъ три пану Заневичови и килимовъ перскихъ два и шпалера старая; пану Стефанови Китайчичови перскихъ два; два аджамскихъ лязуровыхъ при иншомъ обитю церковкомъ не порушио в церкви соборной Володимерской быти маюгъ; зеленый и червонный аджамские два пану Стефанови Миколаєвському; старыхъ червонныхъ аджамскихъ два, которыхъ завже заживаю, архидияконови, третій такий же отцу протопопу Володимерскому. Простые коберцы подѣлитъ межѣ слуги, челяд; толко одинъ лѣпшии и болшии до образу Пречистое оставити»²⁰). У архімандрита жидичинського було пограбовано 1632 року «коберцовъ адземскихъ чотыри, за золотыхъ сто шестьдесятъ, килимовъ турецкихъ чотыри за золотыхъ шестьдесятъ»²¹). У Володимирського плебана 1654 року пограбовано: «килим турецкий оденъ, а два килима работы володавское, коштующее золотыхъ тридцетъ три»²²). Східні коври мали значну цінність і не дивно, що власники коврів у своїх скаргах завжди підкреслювали, що пограбовано в них коври саме східного виробу.

Значно рідше, порівнюючи з східними коврами, здибаються вказівки на західно-європейські: у єпископа Володимирського 1631 р., як ми бачили, поруч з 12 перськими й аджамськими коврами й 2 килимами була лише одна «шпалера», про яку можна говорити, як західно-європейську. Серед колосальної кількості коврів і килимів, що були 1682 року в гетьмана Самойловича, який мав біля 70 самих турецьких коврів і килимів, зазначено лише 5 волоських та 1 польський килим. (Рус. іст. бібл.).

Звичайною назвою для коврів і килимів місцевого виробу прийдеться визнати слово «простой», «простої роботи». Наприклад, в інвентарі майна Львівського письменника Зіморевича 1676 р. перераховано: «kilimów tureckich trzy sztuki, Koberców starych osm, kilimów prostych dwie sztuki, kilim stary»²³).

Прямі вказівки на коври й килими місцевого виробництва здибаються дуже рідко, й мають назву то коврів «здѣшняго дѣла», то «литовскихъ» «черкаскихъ». Так, в інвентарі (сєладському 1685 р.) посагу Параскеви

Іванівни Самойлович, що дав за нею гетьман Іван Самойлович, коли віддавав її за боярина Федора Петровича Шереметєва, занотовано поруч з 9 килимами перськими, 10 середніми («не самоотборними») коврами також «коверь здѣшняго дѣла»²⁴). Серед коврів і килимів Самойловича, про які ми вже згадували вище, було «два ковра литовских», «половочной килимъ литовской», «на столѣ килимъ литовской», «коверь великой литовского дѣла»²⁵). У Слобожанського генерал-майора Шидловського на початку XVIII ст. було поруч з перськими і турецькими килимами також де-кілька килимів черкаської роботи, між якими був «килим взорчастий черкаський». У полковника Шидловського було «2 килими полосатих, 8 коврів різних рук, в тім числі один перський, а останній черкаської роботи та ще два килими: один перський, а другий черкаської роботи»²⁶). Пізніш у XVIII ст. злибаємо й термін «українській»: в опису майна Стародубівського міщанина 1719 року, поруч з суконним білим килимом і 2 іншими килимами, зазначено також «килимъ простый украинскій 1»²⁷).

Можливо різно розуміти вираз «простой», що його часто вживається по описах майна для коврів і килимів місцевої роботи: цим словом могли позначати прості селянські вироби, могли лише підкреслювати, що ці коври не закордонної роботи. У всякому разі, треба на підставі цього виразу визнати, що в очах населення місцеві килими вважалися менш цінними, ніж закордонні. Єпископ Володимирський в заповіті 1631 року, перерахувавши точно всі перські й адземські коври й килими та призначивши їх поважним особам, «простые коберцы» місцевої роботи заповідає «подѣлити межи слуги челяд», не зазначивши навіть кількості й тільки «одинъ дѣшній и болший до образу Пречистое оставить». (Арх. Ю. З. Р. ч. I т. VI стор. 629).

У тих випадках, на жаль, рідких, коли ті «прості» коври описується докладніше, видно, що «простими» називалося коври з досить складним і цікавим орнаментом, наприклад, в описові Софійського собору 1836 року.

Ковры простые Софиевские.

1) № 8. «Старый коверъ простой по бѣлой землѣ, на немъ изрѣдка вытканы разносортные цвѣты». 3 ар. 7 вр. × 2 ар. 7 вр.

2) № 9. «Старый небольшой коверъ по бѣлой землѣ, простой работы, на немъ вытканы цвѣты съ птичками съ узенькою на концѣ по синему полю каймою». 3 ар. × 2¹/₄ ар.

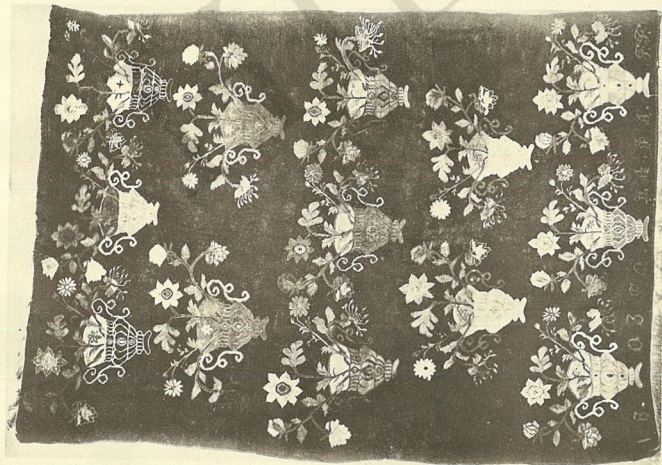
Опись ризницы Киевского Соф. Собора 1836 г., ар. 123 об. и 124.

3) № 16. «Старый ветхий простой коверъ по голубому полю съ осой каймою, который не употребляется». 5 ар. 1 вр. × 1 ар. 13 вр.

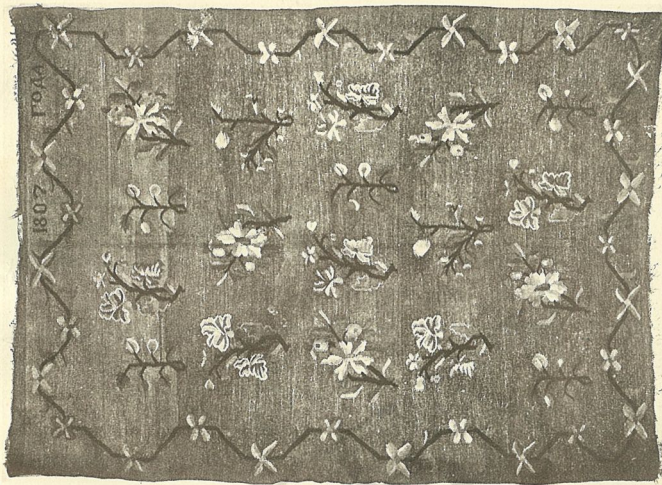
4) № 20. «Простой небольшой коверъ по голубой землѣ с особливою каймою, въ срединѣ коего по черной землѣ кругъ с разными цвѣтами» 2 ар. 5 вр. × 2 ар.

5) № 21. «Узенькій простой коврикъ по желтой землѣ с особливою каймою». 2¹/₂ ар. × 1 ар. 1 вр.

Опись Соф. Собора 1836 г., ibidem, арк. 125.

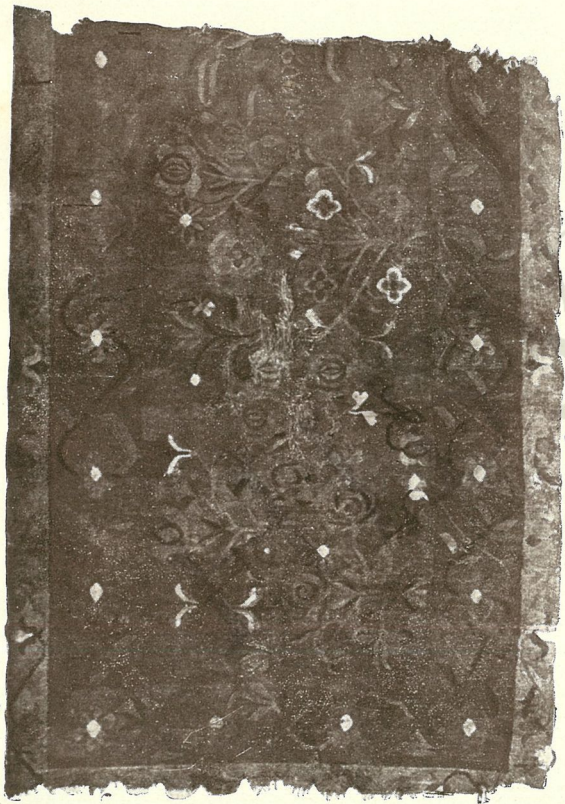

1. Килим 1803 року. № 19080. Из збірки Всеукр. Істор. Музею
ім. Т. Шевченка в Кн'бні.
Tapis (kylım) 1803. № 19080. Collection du Musée Historique
Ucrainien à Kyiv.

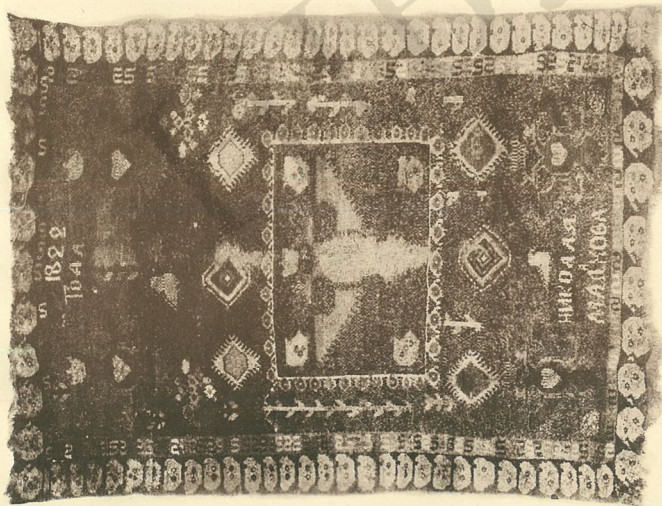
2. Килим 1807 року. № 23436. Из збірки Всеукр. Істор. Музею
ім. Т. Шевченка в Кн'бні.
Tapis (kylım) 1807. № 23436. Collection du Musée Historique
Ucrainien à Kyiv.

НИБУ

Килим 1809 р. № 21066. Из збірки Всеукр. Істор. Музею ім. Т. Шевченка в Києві.
Tapis (kylim) 1809. № 21066. Collection du Musée Historique Ucrainien à Kyïv.

НІБУ

1. Килим 1822 року № 29031. Из збірки Всеукраїнського Музею в Києві.
Tapis (kylym) 1822. № 29031. Collection du Musée Historique d'Ucrainien à Kyiv.

2. Килим 1819 року № 20931. Из збірки Всеукраїнського Музею в Києві.
Tapis (kylym) 1819. № 20931. Collection du Musée Historique d'Ucrainien à Kyiv.

НІБУ

Це звичайно ніяк не зменшує їхнього ні наукового, ні художнього інтересу. Не кажучи вже про те, що самі прості селянські килими мають часом велику наукову цінність, як матеріал етнологічний, але майстерні коврів і килимів, що були по різних місцевих панських маєтках, могли виробляти речі високої технічної й художньої вартости. Вказівки на ці панські майстерні цінні, між иншим, ще й тим, що дають де-який, правда дуже незначний, матеріал для історії художніх і технічних впливів на український ковер.

Підрахуємо головні вказівки на Правобережжі й Лівобережжі. У половині XVII ст. гетьман Станіслав Конєцпольський закладає фабрику шовкових тканин, макатів і коврів у Бродях²⁸). У цьому-ж столітті існувала фабрика коврова в Сохачові²⁹). На думку Швейковського в Львові, Коріфський, можливо, виробляв коври, ткані золотом і сріблом³⁰). У XVIII ст. значна фабрика коврів була в Янушполі на Поділлі, закладена маткою судді Северина Бунари. У своїх мемуарах Бунара згадує, як він офірував 1787 року королеві Станіславові Августу ковер, зроблений на цій фабриці коберником Опанасом, про що було зазначено в написі, витканому на коври: «Опанас fecit in Ianuspolu». Король дав майстрові медаль з написом «labori et diligentiae». Цю фабрику 1791 року оглядав Косцюшко, який замовив ковра, сам вибрав колір, а автор мемуарів відрисовав взір³¹). За иншими відомостями, ця фабрика Бунари була не в Янушполі, а в Лабуні³²). На Волині, в Горохові, виробляли гобелени, принаймні, в приватних руках є гобелени з написом «Ногошѳѳ»³³). На початку XIX ст. Вацлав Ржевуский, відомий amator східних речей і східного побуту, заклав у своїх маєтках Саврані й Бавбузовці майстерні килимів за східними зразками³⁴). За перськими зразками робили коври в панщині в Абрамовича на Поділлі. Абрамович вивіз фахівця перса й ця фабрика випускала що-року по кілька десятків коврів; існувала вона до 1863 року³⁵). Серед коврових фабрик-майстерень Правобережжя треба згадати нарешті майстерню в м. Шполі генеральші Скородум, де, між иншим, наглядачка за майстернею відзначилась свого часу жорстоким поводженням з робітницями³⁶).

Коли зробити підсумок тому, що дають ці звістки про панські майстерні на Правобережжі, то стане очевидною перевага східних впливів, перевага інтересу до виробів стилю східних коврів, при чім Абрамович, як ми бачили, не спинився перед тим, щоб вивезти до себе в маєток фахівця перса для роботи. Про вироби в стилі західних гобеленів є тільки неясна вказівка про майстерню в Горохові.

Нарешті, на початку XX ст., на Правобережжі, на Київщині було засновано декілька панських майстерень, що зараз вже не існують: в м. Зозові — Гудім-Левкович — вишитих коврів і В. П. Ханенко в Еленковці — тканих коврів та инших тканин.

Про панські коврові майстерні Лівобережжя в XVIII—XIX ст. маємо численні відомості. У щоденнику Марковича зустрічаємо цілу низку згадок про коберників та коберниць, що працювали для нього по Чернігівських його маєтках. Під 31 січня 1730 року Маркович згадує, що його дружина дала

коберників (мабуть за роботу) «барму зімною, кожухъ сѣрий и рубль»³⁷). Під 20 Липня 1738 р. читаємо, що пішла з Сваркова «дѣвчина коберничка»³⁸). 5-го лютого 1740 року Маркович привіз до Глухова із своєїго маєтку Кривої Руди, поруч з іншими виробами — сукном, запасками, мухояром, також «килимов локот 15»³⁹). 13-го січня 1739 р. привезено з Сухоробовки матеріал на килими: «вовни ярачої чорної руи 50, ягначої бѣлой 20, мотков на коберцѣ 7...»⁴⁰) Марковичеві, очевидно, бракувало коберників, або вони не досить добре робили, принаймні, він замовляв килими й на стороні: 1 березня 1743 р. «уговорена жена дяка Курковского Наталія дѣлатъ два килими до новых наших свѣтлицъ и дано й на харчъ полчвертки проса, полторы чвертки жита, да за цвѣты до прежде дѣланного килима велѣли ей заплатити 24 к. шинкарю Курковскому»⁴¹).

Ці записи, як бачимо, цікаві подробицями, що з'ясовують умови роботи коверів на замовлення. На жаль, ці записи нічого не говорять про орнамент килимів, коли не рахувати досить неясної фрази про те, що було заплачено коберниці «за цвѣты до прежде дѣланного килима». За словами графині Е. М. Румянцевой в Батурині р. 1766 на суконній фабриці робили, між іншим, і коври⁴²). Із записок Гуна довідуємось, що в с. Черняхівці, — маєтку Розумовського, була коврова фабрика, де ткали коврики для стільців⁴³). Той-же автор говорить про коврову фабрику в маєтку Томари—Томарівці; шерсть для цієї фабрики доставляли з 500 овець, що їх спеціально для цього тримали в маєтку⁴⁴). Князь Долгоруков р. 1817 теж згадує про коврову й суконну фабрику графа П. К. Розумовського, лише не каже, в якому саме селі вона була. При ній тримали іспанських овець⁴⁵). На початку XIX ст. тримав коверниць пан П. І. Булюбаш в с. Гриньках на Полтавщині⁴⁶). Мали коврову майстерню Капністи в с. Михайлівці, Лебединського повіту, на Харківщині. Теж десь на Харківщині була фабрика коврова Н. Н. Надаржинської. Згадки про три коври цієї фабрики з двома іншими харківськими зустрічаємо в описові церковних речей Грузинського собору графа Аракчеєва 1829 року. Зазначено, що вони зроблені «на фабрике Слободско-Украинской помѣщицы Настаси Никол. Надаржинской». В загальних рисах описано й орнамент їхній⁴⁷). Харківська губернія встала на початку XIX ст. своїми ковровими фабриками. Кореспондент «Сѣверной Почты» — офіціоза, що до промисловости в тодішній Росії 1-го травня 1812 року пише, між іншим, що «слободско-украинская губернія... изобильна фабриками коверными, выделяющими во множествѣ ковры косматые, на покрышку саней большею частью употребляемые. Ковры или совершенно отличны отъ тѣхъ, кои дѣлаются в Москвѣ у Андреева... по образцу азіатскихъ дѣлаемые имѣють одну сторону косматую... они не ткются, а только простая волнистая шерсть, так сказать, навязывается клочками на нитяную основу, натянутую на вертикальныхъ стаяках...» Далі кореспондент порівнює їх із шпалерами петербурзької мануфактури й смоленські з харківськими й каже, що коли «на первыхъ изображаются историческія картины и даже портреты», то «на послѣднихъ ткются токмо нѣкоторые узоры и простые арабски»⁴⁸).

Килим 1822 року № 7636. Из збірки Всеукраїнського історичного музею в Києві.
Tapis (kilym) 1822. № 7636. Collection du Musée Historique Ukrainien à Kyïv.

НИБУ

Килим 1823 р. № 21067. Із збірки Весуар. Истор. Музею ім. Т. Шевченка в Києві.
Tapis (kylim) 1823. № 21067. Collection du Musée Historique Ucrainien à Kyïv.

НІБУ

У графа Гр. Гр. Кушелева на Чернігівщині (десь у Хмельнику, чи в Острі) була фабрика коврова, де між иншим, робили коври на зразок гобеленів з виображенням пейзажів.

1836 року на суконних фабриках князя Юсупова та інших діличів у Придубському повіті ткали також і двобічні килими⁴⁹⁾. 1837 року на сільсько-господарській виставці виставлено килими фабрики Е. Кулябкіної з Лубенщини, гр. Васильчикової—вузький килим «на манер англійський», з фабрики А. Попова, Полтавського повіту, килим «на манер персидський», а також килими фабрик ковровых Е. Ріттер, О. Мницького та Галаганової, що виставила килим «пристрижної»⁵⁰⁾. М. Арандаренко, в «Записках о Полтавской губерні», з численних коврових майстерень, що були за його часів на Полтавщині, зазначає лише килимарську фабрику Масолової в Новоселівці, Полтавського повіту; в Лохвицькому повіті в Худолівці, в Бербенцях та Савицького в Луговинах⁵¹⁾; у Роменському повіті—у Новицької в Слобідці. У нього чимало даних про овцєводство, добування червця й вайди.

Коврова майстерня була в Сараштова, на Полтавщині (Кричев), в селі Малютинці, на Полтавщині, в Селецької, в Роменському повіті в Мазаренки. Остання робила коври на вивіз до Москви. У Золотонському повіті, як оповідають селяни, за панщини мали майстерні коврові в Келеберді—Каневські, в Прохорівці—Максимовичі й у с. Шушках—Деркачі. Максимович продав за 300 карбованців прекрасного коберника козакові Голянові й потім платив йому гроші за роблення килимів.

Окрім панських майстерень було чимало монастирських і серед народа, як на Правобережжі, так і на Лівобережжі, як по селах, так і по великих містах. З останніх Харків і Київ найвідоміші виробами, переважно коців. У Харкові й досі залишилася Коцарська вулиця. Виробництво там відоме ще в XVIII ст., коли Харкову були спроби замовлень навіть із придворних конюшень, а в першій половині XIX ст. вироблялось що-року до 25 коців; Київські цехові книги ткацького цеху виразно свідчать, що й у Києві були десятки майстрів і майстрих, які брали до себе в науку місцевих київських міщан і селян з провінції (Цехова книга).

У XVIII ст. в Кордю на Волині виробляли коци «бурки й коці».

У Софійському Соборі р. 1836 був ковер київської роботи: «старый коверъ по желтому полю кievской работы, по коемъ вытканы разные цветы». Розм. 5 арш. на 3 арш. (Опись ризницы Кieво-Софiевскаго Собора 1836 г. арк. 124 об. № 14).

III.

Датовані килими Всеукраїнського Історичного Музею
ім. Т. Шевченка у Києві.

З датованих килимів Всеукраїнського Історичного Музею можна на
звати такі:

№ 23685 — 1782 р. Табл. I та II.

Основа нитяна. Нитка зсукана вдвоє. На боках, а почасти й у середині
по 2 нитки відразу. На 10 снт. 27 — 30 ниток основи.

Піткання вовняне. Техніка двобічна. Сполучення ниток різного кольору
дірчате, почасти зубчате. Тчеться нитками в 2 нитки.

Орнамент. Гарний зразок пасастого килима без загального тла. В
ширих пасах по три складних геометричних елементи. Кожного елемента
закомпановано засобом концентричним, якому відповідають і фарби.

Кайма в два тони — синій та зеленкуватий у три ряди геометричних
елементів. Середній складено з більших елементів, сполучених поміж собою.

Колір синій, зеленкуватий, рожевий, цегляно-червоний, жовтий, бру-
натний та білий.

Стиль. Збережено принципа пасастості, почасти концентричності
розподілу кольорів.

Дата. В центрі килима, в середині центрального геометричного еле-
мента, на синьому полі білим: «1782».

№ 5131 — 1801 р. Табл. III.

Матеріал і техніка. Основа вовняна, нитка зсукана вдвоє (з світло-
сірою й темно-сірою), на боках дві нитки. На 10 снт. 30 — 33 нитки. Піт-
кання вовняне, у дві нитки. Тчеться одразу, але по деяких місцях — в одну.
Техніка двобічна, сполучення зубчате.

Орнамент. В один ряд вазони з деревами; на гілках великі білі
квіти; одне дерево без вазона; на зрубаним верху двоголового орла. Кайма
брунатна, по ній безконечником квіти.

НИБУ

НІБУ

НИБУ

5

